

ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ

KULTURA A SPOLEČNOST
STŘEDOVĚKÉ EVROPY
OČIMA SOUČASNÍKŮ

EXEMPLA 13. STOLETÍ

EDICE KAŽDODENNÍ ŽIVOT / SVAZEK 82

ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ
KULTURA A SPOLEČNOST
STŘEDOVĚKÉ EVROPY OČIMA SOUČASNÍKŮ
Exempla 13. století

Z ruského originálu *Kul'tura i obščestvo srednevekovoj Jevropy glazami sovremennikov. Exempla XIII veka*, vydaného nakladatelstvím Iskusstvo v roce 1989, přeložila Jitka Komendová.

Vydalo nakladatelství Argo, Milíčova 13, 130 00 Praha 3, www.argo.cz, roku 2022 jako svoji 4925. publikaci.

Obálku a přebal podle grafického návrhu Roberta V. Nováka zhotovilo Studio Marvil, www.marvil.cz.

Odpovědný redaktor Martin Nodl.

Technický redaktor Milan Dorazil.

Sazba Studio Marvil, s. r. o.

Vytiskla tiskárna Akcent.

Vydání první.

ISBN 978-80-257-3822-1

Naše knihy distribuuje knižní velkoobchod KOSMAS.
sklad: KOSMAS s. r. o. Za Halami 877, 252 62 Horoměřice
tel.: 226 519 383, fax: 226 519 387
e-mail: odbyt@kosmas.cz
www.kosmas.cz

Knihy je možno pohodlně zakoupit v přátelském internetovém knihkupectví www.kosmas.cz

OBSAH

ÚVOD	9
1. EXEMPLA: LITERÁRNÍ ŽÁNŘ A STYL MYŠLENÍ	23
2. SVĚT ŽIVÝCH A SVĚT MRTVÝCH	69
3. „VELKÁ“ A „MALÁ“ ESCHATOLOGIE	85
4. ZÁPADNÍ PORTÁL KATEDRÁLY SVATÉHO LAZARA V AUTUNU A PARADOXY STŘEDOVĚKÉHO MYŠLENÍ ...	99
5. „ZROZENÍ OČISTCE“	111
6. „NÁBOŽENSTVÍ VINY“	125
7. DUŠE A TĚLO	137
8. KÁZÁNÍ A SOCIÁLNÍ KRITIKA	155
9. ŽENA, RODINA, SEX A CIVILIZACE MUŽŮ	191
10. NEPŘÁTELÉ: HERETICI A JINOVĚRCI	229
11. REALISMUS?	245
12. TROCHA PSYCHOLOGIE, ANEB MÍSTO ZÁVĚRU	257
SEZNAM ZKRATEK	285
POZNÁMKY	287
JMENNÝ REJSTŘÍK	303

ÚVOD

Jak pohlížel středověký člověk na svět – svět přírodní i ten sociální? Jak pohlížel na sebe samého? Tyto otázky představují jeden z nejdůležitějších a nejaktraktivnějších problémů současné medievistiky. Historici už se nemohou omezovat jen na „vnější“ popis středověké společnosti a její kultury. Způsob zobrazení světa lidí jako objektu není adekvátní požadavkům humanitního poznání. Lidské vědomí tvoří organickou součást podstaty společnosti. Nelze pochopit uspořádání a fungování sociálního světa, budeme-li abstrahovat od mnohvrstevnatého myšlenkového univerza, zahrnujícího jak ideologické, tak sociálně-psychologické a umělecké formy uchopení reality lidmi, kteří tuto společnost tvoří.

To je, zdá se, nesporné. Jak ale přistoupit k problému sebeuvědomění středověkého člověka? Myšlenky drtivé většiny tehdejších lidí nám jsou skryté a nedostupné, neboť nám oni lidé nezanechali žádná svědectví o svém pohledu na svět. Ale i v dílech středověkých intelektuálů je obvykle těžké zaslechnout hlas lidské osobnosti. Tito autoři o sobě mluví jen zřídka, a to ještě tíhnou k šablonám, předkládají individuální jako typické, přijatelné jako etalon, dodržují konvence epistolárního nebo legendistického žánru. Tendenci eliminovat princip individuality a podřizovat charakteristiku kanonickým vyjadřovacím formám můžeme hodnotit jako symptomatickou. Připomeňme, že po většinu středověku neexistoval portrét – ani literární, ani výtvarný. V dílech filozofického a teologického obsahu lze nalézt ideje učeného autora, nikoli však jeho životní postoje. Přitom je jasné, že osobnost, a to ani osobnost myslitele, teoretika se rozhodně nevyčerpává doktrínou.

Přímou cestu k poznání sebeuvědomění středověkého člověka historik nemá k dispozici. Je tedy třeba hledat nějaké okliky. Tajemství obrazu světa a společenské psychologie středověkých lidí je třeba odhalit v literárních dílech vzdělaných autorů, převážně duchovních, které byly adresovány širokému okruhu věřících jako ponaučení.

Nikoli náhodou nejnovější historiografie přesouvá pozornost od nejvyšších pater středověké literatury, vyjadřujících rafinované teologické, filozofické a estetické ideje, k „druhé řadě“, tedy populárním žánrům typu legendy, visio, kázání či moralistních exempel. Tato díla zpravidla nevykají originalitou nebo výjimečnými uměleckými kvalitami, ale je v nich možné rozpoznat typické tendence myšlení tehdejší společnosti. Teologický traktát je určen hrstce čtenářů zběhlých v teologických nuancích, dílo scholastika či historika bylo srozumitelné jen relativně úzkému okruhu čtenářů. Učenci se touto cestou obraceli na učence. Naproti tomu legenda nebo kázání byly adresovány všem věřícím a musely působit doslova na každého, od urozeného rytíře a církevního preláta až po nevzdělaného rolníka či prostou ženu.

Vzhledem k tomu, že rozšířené žánry středověké literatury měly skutečně nejširší auditorium, jejich znakové systémy musely zahrnovat prvky znakových systémů posluchačů. Autoři museli nutně hledat společný jazyk s recipienty, kteří měli své postoje a očekávání vůči kazateli. Ať již vědomě nebo mimoděk využívali církevní autoři takové představy o člověku a světě i o silách, jež jej řídí, které odpovídaly myšlení posluchačů. Analýza těchto žánrů středolatinského písemnictví podle mého soudu ukázala, že se jejich prostřednictvím lze poněkud přiblížit k jistým aspektům lidové kultury, k těm prvkům vnímání světa, jež tak či onak sdíleli všichni členové společnosti.¹⁾ Vycházel jsem přitom z předpokladu, že v legendě, exemplu či vyprávění o návštěvě onoho světa lze zaslechnout zprostředkovaně, tedy nutně částečně zkresleně, promluvu středověkého „prostáčka“, negramotného obyčejného člověka, a takto proniknout ke sféře všedního vědomí. Tento předpoklad lze podpořit myšlenkou, že pro církevní autory bylo o to snazší najít společný jazyk s věřícími, neboť ani jim nebyl zcela cizí. Mniši a kněží pocházeli z téhož prostředí, a pokud je duchovní hodnost a vzdělání pozvedaly nad jejich farníky a začleňovaly je do skupiny ochránců poznání, nadále sdíleli systém pojmů a představ, jež byly vlastní společnosti jako celku. Asi se nemuseli nijak zvlášť nutit k tomu, aby se snížili na úroveň chápání jejich posluchačů. Spíše ve své mysli aktivovali onu sociálně-psychologickou vrstvu, kterou v sobě od počátku měli, skrytou a potlačenou teologickou učeností.

Legendy, kázání, exempla, vyprávění o putování po onom světě jsou pro současného historika středověké kultury výjimečně epistemologicky cenné, tím že se na stránkách těchto děl setkávají a vzájemně ovlivňují odlišné, v mnohém neslučitelné tradice. Základní představy o člověku a světě, tvořící součást myšlení všech členů společnosti, se tu prolínají se sublimovanými představami o světě a Bohu, uspořádanými do systému a uvedenými do souladu s církevní dogmatikou i postuláty křesťanské etiky. Právě v takové rozporuplné syntéze tyto tradice působily v tehdejší životě. Ani folklorní živel v čisté podobě, ani ryzí teologie, věrná normám prvotního křesťanství a patristiky, ve skutečnosti neexistovaly. Z jedné strany byl folklor, nadále čerpající z archaických kořenů mýtu, eposu a pohádky, vystaven neustálému působení církevní doktríny, a proto se transformoval, ztrácel někdejší ucelenost a nabýval nových rysů. Z druhé strany teologie sice zachovávala kontinuitu s principy evangelíí a opírala se o jejich literu, zároveň se však přizpůsobovala realitě středověké společnosti.

Folklorní vědomí a křesťanské učení na sebe intenzivně vzájemně působily, zároveň si ale zachovávaly autonomii. Jejich rozpory z velké části vycházely ze vzájemného nepochopení, ba dokonce z odmítání. Evangelní pravdy byly svérázně interpretovány v myšlení negramotných a zároveň církev odmítala značné množství představ a hodnot, jež byly vlastní lidu. Proto lze v literatuře adresované širokému okruhu věřících nalézt jen fragmenty folklorní tradice, jež prošly sítím církevní cenzury a byly vytrženy z původního kulturního kontextu.

Badatelé mají k dispozici jasná svědectví o tom, do jaké míry a v jakém prostředí byla rozšířeny legendy nebo vyprávění o návštěvě onoho světa, ale máme důvod předpokládat, že v té či oné podobě – v úplnosti nebo v parafrázi – se tato díla dostávala k širokému publiku. Ohledně děl jednoho žánru však nemůže být žádných pochyb: kázání se začleněnými exempli se četla absolutně všem a neexistovala společenská vrstva, na niž by se kazatelé neobraceli. Obzvláště to platí pro období, kdy žebravé řády cílevědomě a s velkým úsilím zahájili od počátku 13. století kazatelskou misii ve městech i na venkově. Obsah kázání se dostával ke každému členu společnosti a je známo, že osoby vyhýbající se kázáním (i zpovědi)

byly odsuzovány, a dokonce pronásledovány ostatními farníky. Na jednoho takového vlažného věřícího během bohoslužby spadl ze zdi kříž a zlomil mu ruku. Tento člověk totiž celý rok nechodil do kostela a přišel tam až na naléhání souseda, který mu pohrozil, že bude-li i nadále ignorovat mše, bude upálen jako kacír (JB, Adoratio).

Součástí kázání, na niž se kladl největší důraz, neboť byla pokládána za nejnázornější a nejefektivnější, bylo exemplum. Krátké příběhy či anekdoty, označované jako exempla, měly didaktickou, moralistní funkci, sloužily k poučení, pěstovaly odpor k hříchu a podněcovaly úsilí o zbožný život. Těchto cílů nebylo dosahováno pomocí abstraktních obecných úvah, ale převážně prostřednictvím konkrétních situací, příhod ze života, zázračných událostí a dávnych pověstí. Tato vyprávění měla vyvolat údiv, nadšení nebo hrůzu posluchačů a čtenářů. Kazatel se snažil získat si mysl svých současníků, a proto se nevyhýbal žádnému důležitému aspektu života. Exempla jsou plná materiálu ze života. V rozmluvě s farníky kazatel co nejintenzivněji mobilizoval a aktivizoval jejich vlastní náboženské představy a přesvědčení, odvolával se na jejich vlastní obraz světa. V kázání slyšíme řeč středověkého člověka, nespoutanou kanonickými požadavky a konvencemi knižní tradice, řeč všední, maximálně blízkou životu farníků.

Exempla nás vybízejí k tomu, abychom důkladněji prozkoumali možnosti poznání, které se nám takto otevírají. V exemplu se jakoby vytrácejí všechny konvence teologických a folklorních forem, jež na díla jiných žánrů vrství učená nebo lidová tradice. Právě v exemplech se myšlení středověkého člověka – ať jde o mnicha-kazatele či o posluchače jakéhokoli sociálního původu či vzdělání – odkrývá, mimoděk prozrazuje svá tajemství, a to leckdy i taková, o kterých ani samo netušilo. Sebeuvědomění středověkého člověka²⁾ rozkrývá v exemplech své netušené hlubiny. Exempla posloužila jako výchozí bod některých literárních žánrů renesance a novověku, zejména z nich do značné míry vychází renesanční novela. Nás ale nyní nezajímá budoucnost exemplu a to, co z nich později vzniklo, nýbrž jejich život uvnitř středověké kultury a myšlení. Zde je třeba zdůraznit jeden charakteristický rys exempla: jeho principiální dialogičnost. Kazatel se obrací bezprostředně k posluchači či čtenáři a nachází s ním společný styčný bod pro porozumění. Posluchač nepotřebuje nějakou

intelektuální průpravu, aby pochopil obsah exempla. Kazatel zcela odůvodněně počítá s tím, že posluchači budou okamžitě reagovat, budou pohnuti k slzám či k smíchu. Vzniká mezi nimi bezprostřední kontakt. Diskutují spolu obecně srozumitelným jazykem kultury. Neslyšíme pouze hlas reprezentanta církve. Skrze něj k nám proniká i hlas davu, jenž mu naslouchá.

Kazatel by ale samozřejmě nepokládal svůj úkol za splněný, pokud by se omezil na vyprávění exempla – poutavé anekdoty převzaté z literatury, folkloru nebo ze života. Usiloval o to, aby věřícím odhalil utajený, vyšší smysl vyprávěného příběhu, jeho symboliku. Z pohledu kazatelů totiž exempla nejsou nic víc než vnější formy skrývající vyšší pravdu. Proto je exemplum zpravidla doprovázeno moralitou, tedy výkladem objasňujícím, že postavy z exempla, jejich skutky či události ve skutečnosti představují symboly církve, Krista, putování duše ve světě a její spásu. Tyto didaktické úvahy a alegorické výklady, v nichž je odhalován duchovní smysl faktů z exemplů, však byly extrémně jednotvárné a téměř beze změn procházely z jednoho exempla nebo sbírky exemplů do druhého. Tím se lišily od samotných exemplů, jejichž obsah byl mimořádně bohatý a pestrý, překvapivě vynalézavý a plný fantazie.

Příběh exempla a moralita z něj vyvozená, přesněji řečeno jemu vnucená, vytvářely krajně protikladné spojení. Posluchač nebo čtenář zpočátku měli příběh z exempla „za bernou minci“, když si ale poslechli nebo přečetli moralitu, zjistili, že události neměly jen ten smysl, který mu zpočátku přirozeně dávali, nebo dokonce měly úplně jiný význam. Odhalovala se efemérnost pozemského světa, jeho dvojsmyslnost nebo mnohovýznamovost, povrchní syžetová rovina byla odstraněna, aby byla osvětlena božská tajemství. Tento krajně vypjatý vztah mezi náhodným, faktickým, anekdotickým principem a principem spirituálním, vyšší pravdou představuje důležitý rys žánru exempla. Otevřená však zůstává otázka, co nejvíc poutalo pozornost středověkého publika: exemplum, nebo moralita? Individuální příběh, nebo obecný výklad? V souvislosti s výzkumem souboru exemplů zvaným *Gesta Romanorum*, sestávajícího z několika samostatných sbírek a vycházejícího z dávné literární tradice, zazněl názor, že exemplum spolu s moralitou představují něco na způsob hádanky: v první části příběh posluchače jakoby uvádí do omylu,

odvádí ho od správného řešení, jež je dosti nečekaně podáno v závěru.³⁾ Pokud tomu tak je, máme před sebou případ, kdy se veškerý zájem soustředí nikoli na „řešení“, jež je standardní a neustále se opakuje, nýbrž na samotnou „hádanku“, která je nejen poutavá, ale má i svůj ucelený smysl. Navíc zázračné skutky, o nichž se v exemplu hovoří, jsou samy o sobě poučné a nepotřebují doplňovat morálitou.

* * *

Problém vzájemných vztahů oficiálního náboženství a folkloru, učenecké a lidové tradice, je v současné mediévistice intenzivně zkoumán. Největších úspěchů v tomto směru dosáhli francouzští historici, především škola francouzského mediévisty Jacquesa Le Goffa. V Centru pro historické bádání na École normale supérieure v Paříži pracuje pod jeho vedením skupina pro výzkum historické antropologie středověkého Západu, která se již od roku 1975 věnuje všestrannému výzkumu žánru exempla v kontextu středověké civilizace a jejíž členové na toto téma publikovali řadu prací.

Historik pracující na těžce problematické daleko od západoevropských archivů se tak ocitá ve složitém, ba přímo nevýhodném postavení. Přesto se autor této knihy rozhodl věnovat „nizkým“ žánrům středověkého písemnictví, aby tak odhalil jisté aspekty středověké kultury, které nám unikají při tradičním důrazu na „vysoké“ žánry literatury a umění. Lze to snad obhájit nesporným, živým zájmem, jež vyvolává studium specifík společenského uvědomění, mentality lidí dávných epoch včetně středověku. Za posledních patnáct či dvacet let věda otevřela řadu problémů. Jejich objasnění otevírá nové perspektivy poznání středověké kultury. Můžeme ji spatřit nikoli „shora“, nýbrž „zdola“, nejen v podobě mistrovských děl individuálních tvůrců, ale i v podobě běžné didaktické literatury, obracející se jak ke vzdělané menšině, tak k negramotným širokým vrstvám společnosti. Tyto žánry možná nemají pro současného čtenáře estetickou hodnotu a nejsou chápány adekvátně, protože vycházejí z představ, jež jsou nám cizí. Právě proto jsou ale mimořádně důležité pro badatele, který by chtěl pochopit specifika myšlení, které jim dalo vzniknout. Nemáme před sebou ucelená umělecká díla, nýbrž spontánní, bezprostřední produkty jistého typu chápání světa. Je

to mentální živel, v němž se utvářela také umělecká tvorba epochy, duchovní půda, z níž vyrůstala vrcholná díla středověké kultury.

Jak jsem na předcházejících stranách zatím jen stručně nastínil, chci žánr exempla zkoumat z hlediska sebeuvědomění, jež exempla mimoděk prozrazují. Chci zkoumat specifický chronotop a dialog, do kterého vstupuje kazatel se svými posluchači. Nakolik mohou soudit, tato perspektiva se v pracích zahraničních badatelů neobjevuje. Důvod je zřejmě třeba hledat v odlišnosti obecných teoretických principů chápání kultury a v rozdílech mezi různými vědeckými tradicemi.

K analýze oné vrstvy středověké kultury mě podnítila naše vědecká tradice. Ruští vědci minimálně dvakrát otevřeli principiální problémy studia této vrstvy kultury nezávisle na svých západních kolezích a dříve než oni. Mám na mysli L. P. Karsavina, jehož kniha *Základy středověké religiozity 12.–13. století s důrazem na Itálii*, vydaná v Petrohradě roku 1915, je založena primárně na studiu výše jmenovaných žánrů. Hlavní pozornost Karsavin věnoval zkoumání středověké religiozity nižších vrstev, tedy vztahu ke křesťanskému učení průměrného člověka epochy, „intelektuála“ středověku, stojícího jakoby na půli cesty mezi vzdělanými scholastiky a nigramotnou masou věřících. Tento vynikající medievista dospěl k řadě zásadních postřehů, osvětlujících světonázor lidí, kteří neabsolvovali školní výuku. Karsavinova kniha vyšla na začátku první světové války, za okolností, jež rozhodně nesvědčily tomu, aby si získala pozornost odborníků. Za hranicemi zůstala zcela neznámá, ale ani v ruské historiografii se jí nedostalo adekvátního ocenění.

Podruhé, přesně o půl století později, nové problémy středověké kultury velmi sugestivně odhalil M. M. Bachtin. Na rozdíl od Karsavinovy práce se Bachtinova kniha *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*, vydaná v Moskvě roku 1965, ale napsaná mnohem dříve, dočkala mimořádného ohlasu u profesionálů i v široké čtenářské obci. Práce byla přeložena do mnoha jazyků a výrazně obohatila světovou vědu, neboť se stala důležitým impulzem pro další zkoumání středověké lidové kultury a kultury obecně. Přes zásadní odlišnosti Karsavinovu a Bachtinovu práci podle mého soudu spojuje fakt, že se koncentrují na „neoficiální“ vrstvu středověké kultury a pokoušejí se přiblížit neuvědomělým, konceptuálně

nezformovaným, nezřetelným modelům myšlení a sociálního chování středověkého člověka. Tento přístup je blízký i autorovi této knihy, a proto jsem se rozhodl ji věnovat památce obou vědců.

Nyní, sedmdesát let po vydání Karsavinovy knihy a dvacet let po Bachtinově knize (tyto řádky píšu na konci roku 1985), se v medievistice zformovala a prosadila nová problematika, jež pro oba ruské vědce ještě nebyla aktuální. Způsob, jakým chápali lidé ve středověku společenskou vazbu a sociální strukturu, formy sociálně-morální kritiky, představy o smrti a o vztazích světa živých se světem mrtvých, tedy zcela zásadní témata v myšlení lidí, kterým byl vlastní náboženský světonázor, dále specifika interpretace dialektiky hmoty a ducha, hodnocení práce a různých profesních činností stejně jako postoj k chudobě a bohatství, specifika vnímání času (tuto otázku otevřel Bachtin, ačkoli ne speciálně pro středověk), problémy relativně mladé disciplíny historické demografie, zahrnující interpretaci rodiny a sexuality, vztah k ženě, dětství a stáří – to jsou jen některé otázky, jež stojí v centru pozornosti současné medievistiky.

Dílcím aspektům této problematiky jsem se věnoval v jiných svých knihách, ale další bádání mě přivedlo na myšlenku, že je třeba vyčlenit jeden žánr a detailněji prozkoumat jeho epistemologický potenciál. V této knize je problém středověkého sebeuvědomění sledován na materiálu exempl v kontextu těch žánrů výtvarného umění, které jsou s exemply tak či onak spjaty. Výběr materiálů z oblasti písemnictví a zároveň jeho rozšíření o ikonografické památky pokládám za oprávněný ze samotné podstaty věci.

Exempla představují svého druhu elementární, nejmenší jednotky myšlení, tedy materiál, který dosud nebyl zorganizován do kulturních výtvorů. Proto nejde o kulturu v jejích ucelených výtvorech, ale spíše o „cihličky“, z nichž je kultura tvořena. Jak již bylo řečeno, později exempla využíla „velká“ literatura, ale sloužila již středověkým autorům, a to spolu s kázáním, do nějž byla obvykle zařazena. Exempla najdeme u tak rozdílných autorů, jako byli Gerald z Walesu (Giraldus Cambrensis) nebo Gervasius z Tilbury, nemluvě o tvůrci *Zlaté legendy* Jakubu de Voragine. Stala se rovněž součástí tehdejších fabliaux a dramatické tvorby. Jde o zárodky různých kulturních forem, a to nejen písemných, ale i vizuálních. Tyto „atomy“ myšlení vynikaly velkou přitažlivostí. Přesněji řečeno, byly trvale přítomné

v kulturní paměti, a proto je nacházíme v nejrozličnějších projevech kultury, kde procházely nejrůznějšími transformacemi.

Dochovalo se několik desítek sbírek exempel, z nichž značná část již byla vydána (další zůstávají v západoevropských archivech, a tím jsou pro mě nedostupné). Je v nich shromážděno mnoho tisíc krátkých příběhů a představují bohatou studnici informací o každodennosti, životě společnosti, vnímání světa, lidové religiozité a pověrách vrcholného středověku. Přestože již vznikly některé studie na tato témata, stále tento pramen nebyl dostatečně analyzován, prozkoumán a adekvátně zhodnocen.⁴⁾

Studium exempel komplikuje okolnost, že byla vesměs zapisována v kontextu kázání, kdežto vydána jsou samostatně, mimo kontext kázání, ve výtazích provedených badateli 19. a počátku 20. století, kteří se domnívali, že takové oddělení je přípustné a nedochází tím k významovým posunům. K oddělení exempla od kontextu kázání docházelo často už ve středověku. Církevní autor si mohl zapisovat exempla samostatně, aby byla k dispozici kazatelům, kteří je podle potřeby mohli využít ve svých kázáních. Sbírký exempel jsou svým způsobem organizované, například v souladu s obecnými teologickými úvahami. Caesarius z Heisterbachu vyděluje dvanáct oddílů: o náboženské konverzi, o útrapách duše, o zpovědi, o pokušení, o démonech, o prostotě, o Panně Marii, o viděních, o přijímání, o zázracích, o umírajících, o posmrtné odplatě. Štěpán z Bourbonu zamýšlel rozčlenit své dílo podle sedmi darů Ducha svatého, avšak smrtí autora bylo přerušeno u páté kapitoly. Sborníky mohly být uspořádány i podle abecedy, aby kazatel snáze vyhledal exemplum vhodné k tematice svého kázání. Už od chvíle, kdy se exemplum objevilo v písemné podobě, se tedy tak či onak odděluje od kázání a začíná žít samostatným životem.

Exempla představují masový pramen a dovolují učinit závěry, jež se opírají o opakující se či shodná fakta. Lze v nich vyčlenit typické struktury a ustálené myšlenkové stereotypy. V tom jsou pro historika, který se mnohdy musí spokojit jen s rozptýlenými, sporadickými svědectvími, velmi cenné. Myšlení zafixované v exemplech je v první řadě myšlením kazatelů, mnichů a církevních činitelů, lidí učených. Je ale orientováno na široké publikum a bezpochyby přijímalo impulzy, které z tohoto prostředí vycházely. Právě proto byla exempla zvolena za objekt výzkumu v této monografii. Chtěl bych

podat co možná nejširší panorama exemplů, jež jsou čtenářům sotva známá, a nastínit problémy jejich studia. V knize je hlavní důraz kladen na demonstrování konkrétních příkladů tohoto žánru, neboť už tím se podle mého soudu ukazují charakteristické rysy myšlení, jež jim dalo vzniknout a bylo společné pro jejich tvůrce a sběratele i pro ty, komu byly adresovány. V exemplech k nám zaznívá naivní řeč středověkých věřících – jejich rozmluvy u zpovědi i během kázání, kdy se hovoří o mezních situacích, posledních věcech člověka, nejpodstatnějších otázkách lidského bytí, tak jak byly v oné epoše chápány. Není vyloučeno, že čtenáře může hojnost citovaného materiálu unavovat. Nezasťírám, že s takovou reakcí počítám. Již tento rozdíl oproti středověku, kdy lidé exemplům naslouchali s lačností a neutuchajícím zájmem, totiž představuje nesporný důkaz principiální proměny vkusu, čtenářské orientace a hlubokých odlišností mezi kulturou středověku a naší současnosti.

Exempla byla tak populární, že sloužila jako podstatný impulz i pro umělce. Výtvarní umělci, řezbáři, sochaři, iluminátoři či mistři vitrají využívali rozsáhlý komplex motivů, jež nalézali v exemplech. Mnohé syžety exemplů přímo odpovídají scénám v soudobém výtvarném umění. V exemplech jsou hojně využívána témata středověkých bestiářů, zvířecí bajky s jejich připodobňováním zvířat k lidem a zvířecích způsobů s lidskými obyčejí a úmysly. Na okrajích rukopisů nacházíme též zvířata i bájná monstra.

V exemplech vystupuje nečistá síla, jež je představena současně jako nevýslovně strašná i jako komická. A podobně v těch částech kostelní výzdoby, jež nenesly nejdůležitější oficiálně náboženský význam (na hlavicích sloupů, dřevorezbě apod.), se objevují groteskní postavy čertů, kteří pátrají po hříšnicích, popřípadě se jich již zmocnili. Hrůzu nahánějící démoni pronikali i do centrálních sochařských scén na západních fasádách kostelů, kde byl zobrazován Poslední soud. Tento konečný okamžik dějin lidstva, tak jak byl chápán křesťany, je v mnoha exemplech interpretován navýsost svérázně. Ostatně groteska zažívá ve středověku svého nejvyššího rozkvětu právě v exemplech a chrámové výzdobě.

Některé sochařské scény se zdají být přímou ilustrací k textu exemplů. Tak například výpady kazatelů proti drbnám, tlachajícím – samozřejmě z popudu ďáblova – v kostele během bohoslužby,

inspirovaly výtvarné umělce k vytvoření takovýchto skupin na hlavících sloupů. Zcela stejně se situace popsané v exemplech objevují v knižních miniaturách.⁵⁾

Nejde přitom jen o to, že by umělci přebírali motivy a náměty z exempl. Shoda mezi tímto žánrem středověkého písemnictví a výtvarnými díly byla podmíněna jejich společnou mentalitou. Jedni i druzí patřili k téže sociální skupině, vnímali a kultivovali folklor, který tu byl rozšířený, obraceli se na tytéž věřící. Byl-li kostel nazýván „biblí negramotných“ nebo „biblí z kamene“, pak exemplum dnešní badatelé zcela oprávněně označují jako „bibli každodenního života“, „bibli masové kultury“ („antibibli běžného člověka“).

Ne všechny příběhy z exempl se analogicky objevují ve výtvarném umění. Kazatelé rozhodně a bezvýhradně odsuzují světské písně, kejklře a tance, v nichž spatřují úklady démonů, lovicích veselící se mládež do svých sítí. Naproti tomu v knižních miniaturách je scénám s tanečníky a hudebníky vlastní jistá ambivalence: vedle sepětí s nečistou silou je očividná i radost z vyobrazení tančících a hrajících lidí, zvířat a ptáků. Komičnost a grotesknost, charakteristické pro takové kresby, lze stěží interpretovat jen v negativním smyslu.⁶⁾

Studium exempl nás přímo nutí, abychom se věnovali ikonografickým památkám, které ale nemohou a nesmí sloužit jen jako pouhá ilustrace k exemplům. Poetika literárních děl se liší od poetiky výtvarného umění, a proto se badatelé naskýtá možnost pohlédnout na tytéž aspekty kultury z různých perspektiv, v interpretaci z různých úhlů pohledu.

Exempla stále zůstávají pro historiky kultury „zavrženými pastorky“. Byla studována především v souvislosti s renesanční novelou, jež se částečně geneticky vztahuje ke středověkým exemplům. Z nevelké anekdoty začleněné do kázání nebo sborníku mravoučných příběhů vyrůstá nový typ vyprávění. Renesanční novela bezpochyby využívala rozšířené náměty, dříve zpracované formou exempl, a literární vědci detailně prostudovali případy přejímek i specifika transformací ideového obsahu a estetiky exempl, k nimž přitom docházelo.⁷⁾ Renesanční novely jsou chápány jako vrcholný projev kultury, s nímž středověké exemplum nesnese srovnání.

Ponekud předbíhaje, dovolím si tvrdit na tom, že exempla představují zcela osobitý literární žánr, jenž zasluhuje samostatnou